KERKÜK AĞZINDA
MANİ VE HORYATA DÂİR

Prof. Dr. Ziyat AKKOYUNLU

Kerkük'te bir gelenek hâlinde yaşayarak varlığını koruyan maniler, tarihî anane ve âdetlerin tesiriyle, bir ihtiyaç hâlinde meydana gelen içli birer hâtıra kaynağıdır.

Edebiyat ve mûsıkîde çok özel bir yeri olan bu halk edebiyatı mahsûlü, asırlar boyunca kendini geliştirmiş ve varlığını koruyabilmiştir. Bu arada da, tabiî bir hâdise olarak, divân edebiyatından etkilenmiş ve onu etkilemiştir. Horyatlarda göze çarpan mecâzlar, teşbihler, istiâreler, iktibâslar, özel kavramlar ve daha başka edebî sanat unsurları, divân edebiyatının tesiripledir. Bir çok divân şairi de isim vermeden mani ve horyat yazmıştır.

Divân edebiyatının tartışılmaz en büyük ustası ve şiirleri ile şâheserler ortaya koyan Fuzûlî bile :

Güle naz
Bülbül eyler güle naz
Girdim bir dost bağına
Ağlayan çok gülen az

diyerek horyatı ihmâl etmemiştir. Kerkük dolaylarında horyat icrâ usûllerinden biri olan «İdele» usûlüyle terennüm edilen «Öz bêgim öz agam ôgi» şeklindeki süs unsuru, Hicrî Dede'nin 1 Temmuz 1962 yılında yayınlanan divân tarzındaki manzûmesinin bir mısraında şöyle geçmektedir : «Bah men kuluna öz bêgim öz agam ôgli»[1]. Şah İsmail (Hatâyî), hece vezniyle yazdığı şiirleri arasında manilere de yer vermiş, hatta onlara fazlaca değer vererek mahlasını da kulanmıştır :

Hatâyi'm hal çağında
Hak gönül alçağında
Bin Kabe'den yeğrektir
Bir gönül al çağında

Asırlar boyunca süregelen eski hayatın ve topluluğun ölmez yâdigârı olarak, o devirlerin içtimâî hayatını canlandıran mani ve horyatlar tarihe mal olmuş umûmî ve mahallî hâdiselere ışık tutmaları hasebiyle mühim bir değere hâiz oldukları gibi mazmûnlarında mahallî deyim be atasözlerinin en güzellerini, öz şivenin morfolojik özelliklerini, şekil ile cümle yapısını ve tarihe gömülüp Türk âleminde bugün kullanılmayan kelimeleri görmek mümkündür. Bunun yanında horyat, nağme tarzı olarak mûsıkî hazinemizin mühim kaynaklarından sayılır ki, bu bakımdan umumî Türk medeniyeti tarihi ile de alâkalı bir sanat maddesi hüviyetini taşır.

Mani ve horyatlar, yukarıda zikrettiklerimizi saklayıp muhafaza eden en modern mahfazalardan daha muhkem bir hazinedir.

Mani; Kars-Erzurum yöresinde «meni», Ege'de «mana», Urfa'da «meani» İstanbul ağzında «mani», Azerbaycanda «mahnı», Kerkük'te «me'ni» diye telaffuz edilir. Bu kelimenin kaynağı henüz vuzûha kavuşmamıştır. Diğer yörelerde mani kelimesi ile edebî tür olan mani dörtlüğü kastedilir iken, Kerkük yöresinde ezgi, nağme manaları kastedilir. «Me'ni çâgırmag» «me'ni demeg» şarkı söylemek yani şiiri nağme ile terennüm etmek manasına gelir. Edebî tür olan maniye ise horyat, koryat, hoyrat veya koyr' adı verilir. Bu türdeki düz maniler türkü, ağıt, ninni v.s. kırık havalar; kesik mani ise daha fazla uzun havalar için malzeme olarak kullanılır. Bundan dolayıdır ki kesik mani türlerine Kerkük yöresinde mani adı verilmez.

Ancak düz mani türüne, az da olsa, mani denildiği görülür. Bu, yöredeki halkın yaptığı bir nevi tasnif veya adlandırmadır. Bu tasnif, bunların mani çeşidi olmadıkları manasına gelmez.

Mani, bilindiği gibi, başlıca iki kısma ayrılır. Düz mani ve kesik mani. Bu yazıda, Kerkük yöresinde hâiz olduğu ehemmiyet bakımından kesik mani üzerinde duracağız.

Kesik mani Kerkük yöresi halkı ağzında, yukarıda da bahsettiğimiz gibi horyat, koryat, hoyrat veya koyrat şeklinde telaffuz edilir. Bu kelimelerden hangisinin doğru olup olmadığı üzerinde pek çok şey söylenmesine rağmen tatmin edici bir neticeye varılamamıştır. Biz bunların üzerinde durmadan adı geçen kelimelerin Kerkük yöresi halk ağzındaki yaygınlığı üzerinde duracağız.

1950'lerin ilk yılları ile ondan önceki yıllara döndüğümüzde, bu kelimelerin hepsinin kullanıldığını görüyoruz. Yani yöre halkı hoyrat kelimesini kullandığı kadar horyat, koryat ve koyrat kelimelerini de gönül rahatlığı ile kullanıyor idi. 1951-1954 yılları arasında Hâfız Molla oğlu Sâbir tarafından hazırlanan «Kerkük Müntehap Horyatları»[2] adlı; üç ciltlik kitabın ilk cildi neşredildikten sonra, yazarı tarafından Türkiye'deki bazı ilim adamlarına gönderilmesi ve o devrin Türk Dil Kurumu Derle - Tarama kolu Başkanı Ömer Asım Aksoy, Türk Etnografya Müzesi Müdürü Hâmit Zübeyr Koşay, Erzincan Vilayeti lise öğretmenlerinden araştırmacı - yazar Vehbi Cem Aşkun... ve başkalarından alınan cevâbî mektupların, takrizlerin gelmesi akebinde bunların, adı geçen eserin 2. ve 3. ciltlerinde neşredilmesi, Irak Türkleri'nin bu kavramlara karşı durumunu değiştirmiştir.

Aşağıda bir-iki tanesine temas edeceğimiz bu takrizlerden sonra yörede çıkan yazılarda artık horyat, koryat ve koyrat kelimeleri neredeyse kullanılamaz olmuş, hatta bununla da yetinilmemiş, orijinal horyat metinleri bile değiştirilmiştir. İşte bir örnek: Mola Sâbirin 1953 yılında neşrettiği kitapta geçen;

Elinde dolu bada
Her zaman düşer yada
Harda horyat çağırsaw
Kerkük'e gêli sada[3]

şeklindeki horyat, kendisi ile gerçekten iftihâr ettiğimiz değerli araştırmacı Ata Terzibaşı'nın 1975 yılında neşrettiği bir eserinde

Elinde dolu bada
Her zaman düşer yada
Harda hoyrat **çağırsaw**
Kerkük'e gêli sada[4]
şeklinde geçmektedir.

Halbuki horyat kelimesinin aslı ve menşei bugüne kadar Türkiye'de bile tam manası ile ortaya çıkarılamamıştır. Hal böyle iken, iş aydınlığa kavuşuncaya kadar, bu kavramlarla ilgili kullanılan bütün kelimelerin canlı tutulmasında büyük fayda vardır. Zira bu kelimenin «hoyrat» olma ihtimali kadar «koyrat», «koryat» ve «horyat» olma ihtimalleri de vardır. Hatta son ihtimal bizce daha kuvvetlidir. Şöyle ki:

1 — Kerkük yöresi halkı konuşma sırasında, kelimenin ikinci hecesinin başında bulunan «r» sesini, birinci hecenin sonuna almayı tercih eder.
yaprak / yarpah
toprak / torpah
avrat / arvat[5]
kelimelerinde olduğu gibi.

2 — Horyat kelimesinin kökü olabileceğini farzettiğimiz taktirde «hor», «kor», «hor», «kora» kelimeleri; 1. si «değersiz», 2. si «her tarafı iyice yanarak ateş haline gelmiş kömür veya odun parçası», 3. sü «işsiz-güçsüz, âvâre kimse», 4. sü «olgunlaşmamış ham meyva» manaları ile bölgede yaşamalarına rağmen, «hoyrat» kelimesinin kökü olabilecek «hoy» kökü bir mana ifade etmez.[6]

3 — Şemsettin Sami, Kamûs-i Türkî adlı sözlüğünde horyat kelimesini madde olarak alır ve «galatı hoyrattır» der. Nitekim aynı sözlükte hoyrat maddesi karşısında «bakınız horyat» yazdığı göze çarpar. De-

mek ki Şemsettin Sami'ye göre (manası ne olursa olsun» kelimenin aslı horyattır. Şemsettin Sami, sözlüğünde «horyat» kelimesinin «köylü, kaba, eli birşeye yakışmayan, birşeyi güzel muhafaza etmeyi bilmeyen» manalarını ifade ettiğini zikretmektedir.

Tarama sözlüğüne baktığımızda «horyat» maddesi şu şekilde geçmektedir:
(Horyat) (I): Tek başına söylenen bir çeşit ezgi (Kerkük).
(Horyat) (II): 1 — Kaba, hoyrat (Zarşat),

2 — İnsafsız kimse (Ahlat).
Aynı sözlükte «hoyrat» maddesi ise çeşitli bölgelerde şu manaları ifade etmektedir:
(I) 1) Yakışıksız, çirkin. 2) Acemi. 3) Biçimsiz. 4) Dikkatsiz. 5) Söz dinlemeyen, itaatsiz. 6) Tembel. 7) Savruk (kimse). 8) Bakımsız çocuk. 9) Soğuk yaradılışlı, insanlardan kaçan. 10) Yüzü hiç gülmeyen. 11) Tuhaf. 12) Tutumsuz. 13) Cimri, hasîs.
(II) Bir çeşit ezgi, türkü, (Erzurum; Urfa; Kerkük).

Birinci gruptaki manalara bakıldığında bu kavramlardan çoğunun, mani gibi cansız bir şeyi değil de canlıları niteleyebilen sıfatlar olabilecekleri dikkati çeker. İkinci manada da «türkü» karşılığı görülüyor ki horyat türküden tamamen farklı bir türdür.

Bize göre bu durum o devirde yani 1950'lerde Türkiyede horyatın ister edebî tür olarak ister ezgi bakımından, yeterince bilinmeyişinden kaynaklanmıştır. Nitekim o sıralarda lise öğretmenliği yapan Vehpi Cem Aşkun, Molla Sâbir'in 1950'lerde yayınlanan ve yukarıda adı geçen eseri hakkında, İstanbul'da çıkan Dünya gazetesindeki yazısında[7] horyat için şunları yazmaktadır. «Horyat kelimesinin bizdeki söylenişi hoyrattır. Daha çok güney illerimizde bulunan bir uzun havanın adıdır. Kendine has yanık bir ezgidir. Sözleri de ezgiye uygun bir edaya maliktir. Yalnız halk arasında «horyat» kelimesi, çirkinin huyu, kötünün de sıfatıdır. Kerkük'teki bu kelimenin de aslı mutlak «hoyrat»tır diyor.

Burada bu kanaata nasıl varılmış? Doğrusu şaşmamak mümkün değildir. Bir benzetme yapacak olursak Kerkük bölgesinde «bacak» kelimesi yerine «kıç» kelimesi kullanılır. Bu da demektir ki topluluklar istedikleri kelimelerin manalarını, hangi sebeple olursa olsun, kimseye danışmadan kaydırabiliyorlar. Kerkük'te «bacak» kelimesinin «baldırbacak açmak» gibi deyim, «her koyun öz bacağından âsîlî» gibi atasözlerinde ve az da olsa halk ağzında yaşamasına rağmen «kıç» kelimesi çok daha yaygındır. Bu kelimeye de müdahele edilirse belki değiştirilebilir ama, kelime kullanılmıyor neticesi hiçbir zaman çıkarılamaz.

Vehpi Cem Aşkun yazısına iki horyat örneği verdikten sonra devam ediyor: «şu deyiş ise (horyatı kastediyor) bir mani şeklinden çok ayrıdır. Çünkü birinci mısra kendinden sonra gelen üç mısra ile aynı ölçüde değildir, yalnız ezgileri nasıldır? Bunu bilmek lazım» diyor.

Günümüzde horyatın bir kesik mani türü olduğu Türkiye'de de hemen hemen herkesçe biliniyor artık. Ama yazar bu hakikatı bilmediği halde onun adının «horyat« değil de mutlak! «hoyrat» olduğunu söyleyebiliyor.

Horyat, ilk mısraı yedi heceden az, bir kelime veya kelime grubuyla kurulan, diğer mısraları yedişer hece olan cinaslı manilerdir. İlk mısraın eksik heceli olması maninin yapısında bir eksiklik veya kusur teşkil etmez. Zira bu hece noksanlığı icra sırasında; Kerkük'te «baba bugün», «zalım», Erbil'de «bile yoldaş», Azerbaycan'da «azizim» gibi kalıplaşmış, doldurma sözlerle kapatılır.

İstanbul manilerinin başında geçen «adam aman» sözü de bizce yukarıda bahsettiğimiz kalıplaşmış sözlerden başka bir şey değildir. Büyük bir ihtimalle, bu kalıplaşmış söz önceleri diğer bölgelerde olduğu gibi icra sırasında kullanılmış, zamanla maninin bir parçası imiş gibi İstanbul manisine yapışıp kalmıştır. Çünkü, Kerkük horyatları ile İstanbul manilerini

mukayese ettiğimizde ikisinin de tıpatıp aynı olduğunu göreceğiz. Şöyle ki :

Kerkük horyatı
Kazan ağlar
Ot yanar kazan ağlar
Burda bir garib ölüp
Türbêsin kazan ağlar
İstanbul manisi
Adam aman kuzu su
Çay kuru çeşme kuru
Nerden içsin kuzu su
Beni yakıp bitiren
Bir ananın kuzusu

Kerküklü horyatında «kazan ağlar» derken, bunun hangi manaya geldiğini ikinci mısrada açıklamaya çalışıyor. «Ot yanar kazan ağlar» demekle, altındaki ateşin tesiriyle taşan ve ağlıyormuş gibi suları akan kazanı kasttettiğini söylüyor. Çünkü cinas kuracak ve esas söylemek istediğini üçüncü ve dördüncü mısralarda söyleyecektir :
Burda bir garib ölüp
Türbêsin kazan ağlar

Bu iki mısrada da bir yabancının öldüğünü, kimsesi olmadığı için, mezarını kazan kişiden başka kimsenin üzülüp ağlamadığını ifade ederek «kazan» kelimesi ile cinasını kuruyor.

İstanbul manisine baktığımızda, İstanbullu, «adam aman» ile başlıyor manisine. Bu söz her manide tekrarlandığı için, diğer bölgelerdeki kalıplaşmış sözler gibi kabul edilebilir ve dolayısıyla maninin icrasına has tamamlayıcı bir unsur olması hasebiyle yazılı metinde yok farz edilebilir. «kuzu su» kelime grubuyla, İstanbullu cinas kuracağı için bununla hangi manayı kastettiğini izah etmesi lazım. Burada, ikinci mısraı atlayıp üçüncü mısraa geçerek «nerden içsin kuzu su» diyebilir. Ancak, ne kastettiği tam anlaşılmayabilir kuşkusuyla, maninin en önemli özelliklerinden biri olan dörtlük olma (dört mısradan oluşması, daha fazla olması gerektiğinde ilâve mısraların biri serbest, diğeri kafiyeli olması) kuralını bozma pahasına da olsa, başta söylediği «kusu su» sözünü daha açık hale getirmek istiyor ve kafiyesi serbaşta söylediği «kuzu su» sözünü daha araya sıkıştırıyor. Esas söylemek istediğini de Kerküklü'nün horyatında yaptığı gibi son iki mısrada söyleyerek cinası kuruyor.

Netice itibariyle İstanbul manisinden fazlalıkları attığımız taktirde tipik bir Kerkük horyatı ortaya çıkacaktır.

Kuzu su
Nerden içsin kusu su
Beni yakıp bitiren
Bir ananın kuzusu
bir başka örnek :
Adam aman yara sar
Hekimsen bak nabzıma
Cerrah isen yara sar
Beni kimse asamaz
Asar ise yar asar

* * *

Yara sar
Cerrah isen yara sar
Beni kimse asamaz
Asar ise yar asar

Nevar ki halk; şiir için ezgi yaptığı gibi, ezgi için de şiir türü ortaya çıkabilir. Yani İstanbullu belli bir ezgi ihtiyacını karşılamak için horyata bir mısra ilave etmek suretiyle kendine has mani türünü ortaya çıkarmış olabilir. Aynı durum horyat veya kesik maninin, düz maniden türeme ihtimali için de düşünülebilir. Ne olursa olsun Türk dünyasında mani ve yakın türlerinin birbirlerine çok benzedikleri ve büyük bir ihtimalle aynı menşeden geldikleri anlaşılmaktadır.

---

1 **Kardaşlık Dergisi, Yıl 2, Sayı 3, Temmuz 1962, Bağdat, Sayfa 33.**
2 **Hâfız Molla Mehmetoğlu, Sâbir : «Kerkük Mütehap Horyatları», I. cilt; Selman Numan Elazamî'nin Yeni Arabiyye Matbaası, Bağdat, 1951; II. Cilt, Maarif Matbaası, Bağdat, 1953; III. Cilt, Maarif Matbaası, Bağdat, 1954.**
3 **Hâfız Molla Mehmetoğlu, Sâbir : Aynı eser, c. II, s. 105.**
4 **Terzibaşı, Ata : «Kerkük Hoyratları ve Manileri», Ötüken Yayınevi, İst., 1975, 593 Nolu Horyat, s. 494.**

5 Arvat şeklinin daha doğru olma ihtimali vardır. Zira bu kelime D.L.T.'de «uragut» şeklinde geçmektedir.

6 Hoy kelimesi Kerkük'te hayret bildiren bir ünlem olarak kullanılıyorsa da bu mana konudan pek uzaktır.

7 Aşkun, Vehpi Cem: «Yurtdışı Folklor Çalışmaları (Kerkük Horyatları)», Dünya Gazetesi, sayı: 725, Mart 1954, İstanbul. Aynı yazı eski harflerle Molla Sâbir'in adı geçen eserinin III. Cildinde neşredilmiştir. Biz oradan faydalandık.

KAYNAKLAR

1 — Akkoyunlu, Cana: «Kerkük Türkleri'nde Horyat Geleneği», Gazi Üniv. Sos. Bil. Enst. Türk Dili ve Edeb. Böl., Mastar Tezi, Ankara, 1986.

2 — Dizdaroğlu, Hikmet: «Halk Şiirinde Türler», Türk Dil Kurumu, Ankara, 1969.

3 — Erdem, Güler: «Kerkük Hoyrat ve Manilerinde Sevgili Motifi», Gazi Üniv. Eğit. Fak. T.D.E. Böl., Lisans bitirme tezi, Ankara, 1986.

4 — Hafız Molla Mehmetoğlu, Sâbir: «Kerkük Müntehap Horyatları», I. cilt; Elarabiyye'l-Cedîde Matbaası, Bağdat, 1951. II. cilt; Maarif Matbaası, Bağdat, 1953. III. cilt; Maarif Matbaası, Bağdat, 1954..

5 — Özbek, Mehmet: Folklor ve Türkülerimiz», Ötüken Yayınevi, İst., 1975.

6 — Samî, Şemsettin: «Kâmûs-i Türkî».

7 — Şahbaz, Hüseyin: «Kerkük Ağzı», İst Üniv. Edeb. Fak. T.E.D. Böl., Doktora Tezi, İst., 1979.

8 — Tarama Sözlüğü.

9 — Terzibaşı, Ata: «Kerkük Hoyratları ve Manileri», Ötüken Yayınevi, İst. 1975.

İŞARETLER

(') : ayın harfi
ê : uzun e
ï : kısa ı veya i
ô : uzun o
w : vav.

Not: Kerkük ağzında kullanılan hırıltılı (h) ve gayın sesleri teknik imkânsızlıklar sebebiyle gösterilememiş; diğerlerinin de yukarıda şekilde verilmesi zaruret olmuştur. Sayın yazarımızdan ve okuyucularımızdan özür dileriz.

(Yazı işlerinin notu)